

причин сімейних конфліктів; педагогіки (виховна функція родини), права, економіки (бюджет родини), етнографії (побут, культурні особливості), історії та філософії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сластенин В.А., Исаев И.Ф., Мищенко А.И. Педагогика: Учебное пособие. – М.: Педагогика, 1998. – С. 330.
2. Технології-соціально-педагогічної діяльності: Навчальний посібник / За ред. А.Й. Капської. – К., 2000. – 372 с.
3. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6 т. – Т.5. – М.: Педагогика, 1983.-365 с.

УДК 371.16: 37.017

ГУМАНІЗАЦІЯ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В СУЧАСНИХ ПЕДАГОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Дегтярьова Г.А., здобувач

Харківський обласний науково-методичний інститут безперервної освіти

У статті на перший план висунуто проблеми гуманізації освітнього процесу в сучасних педагогічних дослідженнях, підняте питання поглибленого вивчення шляхів гуманізації навчально-виховного процесу, творчого пошуку нових педагогічних технологій, методів, засобів, форм, які б забезпечили виховання вільної, гармонійної, високоморальної гуманної особистості, здатної до активної суспільної праці і постійного підвищення свого інтелектуального рівня.

Ключові слова: гуманізація освіти, закономірності і принципи гуманізації освіти, мета гуманізації освіти.

Дегтярёва Г.А. ГУМАНИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В СОВРЕМЕННЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ / Харьковский государственный педагогический университет им. Г.С. Сковороды, Украина.

В статье на первый план выдвинуты проблемы гуманизации образовательного процесса в современных педагогических исследованиях, творческого поиска новых педагогических технологий, методов, способов, форм, которые обеспечили бы воспитание свободной, гармоничной, высокоморальной личности, способной к активному общественному труду и постоянному повышению своего интеллектуального уровня.

Ключевые слова: гуманизация образования, закономерности и принципы гуманизации образования, цель гуманизации образования.

Degtjareva G.A. HUMANISATION OF EDUCATION PROCESS IN THE UP-TO-DATE PEDAGOGICAL INVESTIGATION / Kharkov State Pedagogical University, Ukraine.

In the article pointed out the problems of humanization of the educational process in modern pedagogical investigations and the creative search of the new pedagogical technologies, methods, forms and ways which would provide up bringing of the independent, harmonious, highly educated person ready for the active social labour and constant increasing of his intellectual level.

Key words: humanization of education, regularity, principles and aims of humanization of education.

Розбудова України на демократичних засадах вимагає підвищеної уваги до сучасної освіти, яка потребує нової педагогіки, що повинна фундуватися “на принципах гуманізації та демократизації в умовах відродження національної культури, формування ринкової економіки” [13, 27.]. Суспільство повинно надавати можливість для безперервного розвитку, отримання освіти особистістю, бо тільки освічена людина може задовольнити нагальні потреби держави.

Метою нашої роботи є вивчення проблеми гуманізації освітнього процесу в сучасних педагогічних дослідженнях.

Висвітлення питань гуманізації освіти відтворено в роботах таких вчених, як Г. Балл, В. Буцєвицький, С. Гончаренко, І. Зязюн, Г. Климова, І. Котова, М. Красовицький, К. Левківський, Ю. Мальований, В. Моляко, Л. Мун, А. Підласий, І. Підласий, І. Прокопенко, В. Пікельна, О. Савченко, С. Смирнов, Л. Теліженко, Г. Токмань, Є. Шиянов, І. Якиманська та інших. Спільним для всіх авторів є твердження про спрямованість освіти на визнання особистості як абсолютної цінності, проте існує деяка розбіжність у поглядах на поняття “гуманізація освіти”, що виражається в наданні пріоритету різним аспектам цього процесу.

Наприклад, гуманізація освіти визначається як:

– “*прорив до якісно нової школи, де не буде місця для бездуховності й відчуження людини від світової культури, знеособлення людини, невігластва, нудьги й моралізаторства*” (С. Гончаренко, Ю. Мальований);

– “*орієнтація її цілей, змісту, форм і методів на особистість того, хто навчається, стимулювання й гармонізацію її розвитку*” (Г. Балл);

– перехід до педагогіки, „*яка абсолютного значення надає особистій свободі й умінню індивіда прогнозувати і контролювати свою діяльність, вчинки, особисте життя, утвердженню гуманних стосунків між учасниками навчально-виховного процесу*” (М. Берулава);

– „*розгляд навчання не як надбання знань про світ, а як опанування способами пізнання цього світу*” (С. Бондар);

– обернення “*навчання... із чисто зовнішньої, відчужено об’єктизованої мети суспільства в об’єктивно-суб’єктивний засіб розвитку та саморозвитку людини*” (В. Буцєвицький, К. Левківський, Л. Теліженко);

– формування людини, “*яка прагне до максимальної реалізації своїх можливостей (самоактуалізації), відкрита для сприйняття нового досвіду, спроможна здійснювати свідомий та відповідальний вибір у різноманітних життєвих ситуаціях*” (В. Вихрова);

– ставлення вчителя до дітей “*як до самостійних суб’єктів, здатних учитися не з примусу, а добровільно, з власного бажання й вільного вибору*” (Ш. Амонашвілі);

– *щасливе навчання дитини в школі, щоденну радість* (Б. Грицюк).

Багатогранність процесу гуманізації освіти потребує різнопланового розгляду цієї проблеми з урахуванням притаманних їй найголовніших *складових*. За визначенням Г. Балла [1. С. 23–29, 2. С. 24–35.] вони полягають у:

- *гуманістичному переосмисленні функцій освіти: трансляційної* – зверненої до суспільства, що забезпечує неперервність його функціонування через передавання новому поколінню “норм діяльності” – цінностей, настанов, знань умінь, навичок, стратегій творчої діяльності [Моляко В.А. Психологія рішення школьниками творческих задач. – К., 1983.]; *соціалізаційної*, або адаптаційної, – зверненої до індивіда, щоб допомогти йому пристосуватися до вимог суспільства;

- *гуманізації сьогоденного життя учнів*: створенні сприятливих умов для гармонійного розвитку особистості, які спираються на притаманні кожному віковому періодові форми активності;

- *втіленні гуманістичних засад у загальній організації системи освіти та її подальшої розбудови*, що передбачає: а) організацію високоякісної освіти таким чином, щоб вона була доступною кожній дитині, незалежно від матеріального стану її родини; б) створення і поширення різноманітних педагогічних технологій, спрямованих на гармонійний розвиток дитини; в) розуміння значення шкільної освіти в особистому житті учня;

- *любові і повазі до учнів з боку педагогів*: педагог у кожній дитині повинен бачити особистість, гідну поваги, спираючись під час взаємодії на кращі риси учня, не принижуючи його самолюбства підкресленням вад; враховувати бажання і схильності учня під час навчання; толерантно ставитись до думок і поглядів школяра, які не співпадають з точкою зору педагога;

- *індивідуалізації*, що розуміється, як орієнтація на індивідуальні психологічні, фізіологічні, розумові здібності, притаманні кожному учню, з обов'язковим урахуванням його особистісного досвіду і сприяння подальшому розвитку цих якостей;

- *вихованні учнів у дусі гуманістичних цінностей*: через діалог, через розкриття індивідуальних здібностей та уподобань педагог залучає учнів до оволодіння культурними та соціальними цінностями людства, виховує патріотичні почуття школярів;

- *розумінні ролі педагога як суб'єкта гуманістично орієнтованої освіти*, що передбачає зміну психології педагога в напрямі, який висуває гуманістична освітня парадигма.

Учені С. Смирнов, І. Котова, Є. Шиянов, спираючись на висновки багатьох психолого-педагогічних досліджень (Ж. Піаже, С. Рубінштейна, А. Леонтєва, Л. Виготського, П. Гальперіна), визначили ряд **закономірностей** гуманізації освіти, до яких можна віднести:

- *розуміння освіти як процесу становлення психічних властивостей і функцій підростаючої людини*, зумовленого взаємодією учня з дорослими та навколишнім середовищем. Він за своїми функціями стає процесом виховання, коли школяр вступає в певні стосунки з явищами оточуючого світу через інших людей, при цьому оволодіваючи досягненнями світової культури, щоб використати їх у подальшому житті;

- *орієнтацію на розвиток особистості*, що є головною тенденцією розвитку системи освіти. Людина в гуманістичному суспільстві буде більш вільною і творчою в залежності від розвитку свого соціально-морального, загальнокультурного і професійного рівня;

- *організацію діяльнісного підходу до навчальних технологій*, що можна визначити як головний напрямок стратегії гуманізації освіти, бо чим різноманітніше і продуктивніше значуща для особистості діяльність, тим ефективніше відбувається оволодіння загальнолюдською і професійною культурою;

- *принцип індивідуально-творчого підходу*, відповідно до якого саморозвиток особистості залежить від ступеня творчої спрямованості освітнього процесу [12, 35–38.]

Ці положення можна доповнити твердженням І. Зязюна: “Розвиток людської психіки завжди поступальний за наявності відповідних умов і конструктивного задоволення потреби у самовизначенні” [7, 4–9.].

А.С. Підмазін визначає: “Основною детермінантою освіти особистості є “Я ідеал”. ...Більш чи менш успішний рух суб'єкта від наявного “Образу Я” до бажаного “Я ідеалу” і складає саму сутність освіти особистості” [14, 44.].

Розглянувши вищезазначені проблеми, доходимо висновку, що **гуманізація освіти** – це спрямованість усієї структури освітнього навчально-виховного процесу на розвиток особистості, на створення умов для її становлення, для опанування знаннями, накопиченими людством, і вмінням їх застосовувати в реальному житті. Вона передбачає задоволення потреб людини в інтелектуальному, духовному, моральному, фізичному розвитку.

У широкому плані, розглядаючи гуманізацію освіти як складне інтегративне утворення, що передбачає створення умов для різнобічного розвитку особистості, С. Гончаренко, Ю. Мальований визначають такі її найважливіші **принципи**:

- гуманітаризація освіти;
- фундаменталізація;
- діяльнісне спрямування;
- національний характер освіти [5, 3.].

Ми вважаємо, що проблему гуманізації освіти варто докладніше висвітлити саме в цих чотирьох аспектах.

Не заперечуючи ролі науки, техніки і технології в розвитку людства, ми повинні розуміти, що в межах гуманістичної парадигми знання орієнтуються на загальнолюдські імперативи (соціальні, екологічні тощо).

Як зазначають С. Гончаренко, Ю. Мальований, "гуманітаризація освіти – це пріоритет творчого начала в усьому, що стосується навчання і виховання. Ніякої справді гуманітаризації не станеться, якщо творче начало в навчанні не стане справді творчим". [5, 5.].

Гуманітаризація освіти, на наш погляд, – це спрямованість на формування в людині її особистого ставлення до себе самої, до навколишнього світу, розуміння себе органічною часткою цього світу, виховання духовності, емоційності, опанування людиною культурних надбань свого народу і світу в цілому.

Під фундаменталізацією освіти як одного з важливих аспектів гуманізації слід розуміти "поглиблення теоретичної, загальноосвітньої і загальнокультурної компоненти в змісті освіти" [5, 6.], маючи на увазі філософський, загальнонауковий та конкретнонауковий рівні методології.

При вивченні гуманітарних та соціально-економічних дисциплін фундаменталізація вимагає підвищення рівня викладання змісту філософських та етичних концепцій. Вивчення ж предметів природничо-математичного циклу повинно мати світоглядну позицію та будуватися на "історичному характері наукового пізнання світу, історичному підході до тлумачення фундаментальних наукових теорій", розумінні взаємовпливу та взаємозв'язку з фундаментальними науками (філософією, культурологією тощо).

Фундаменталізація освіти передбачає ознайомлення учнів з головними законами природи, людського буття для того, щоб школярі сприймали себе як об'єкт природи і своє життя невід'ємно від цих законів.

Саме фундаменталізація як один із головних аспектів гуманізації освітнього процесу сприятиме формуванню в учнів цілісної картини Всесвіту і свого "Я" в ньому.

Таким чином, **фундаменталізація гуманізованої освіти** є теоретичною основою її змісту, яка спирається на об'єктивні філософські, загальноприродничі та загальнолюдські закони.

Як було вищезазначено, одним із важливих принципів гуманізації освіти є її **діяльнісне спрямування**.

Взагалі діяльність розглядається "як специфічний для людини спосіб ставлення до навколишнього світу, що полягає в перетворенні та підкоренні його людським інтересам" [4, 7.].

Для здійснення гуманізації навчально-виховного процесу організацію останнього необхідно націлити на підвищення пізнавальної активності школяра, спрямувати її на виховання розуміння учнем необхідності знань, що він отримує, для подальшої його

діяльності. Це завдання вимагає від педагога творчості, використання сучасних педагогічних технологій. За В. Лозовою, активізації навчально-виховної діяльності сприяють відбір змісту навчального матеріалу; використання методів, прийомів, які стимулюють самостійність розумової діяльності школярів; використання наочності; впровадження різних форм навчання, проведення нестандартних уроків; створення в навчанні ситуації вибору та успіху; забезпечення адекватної системи оцінювання результатів навчання тощо [9, 71–78.].

Гуманізована освіта повинна будуватися на діяльній співпраці, на діяльній спілкуванні учня та вчителя, які є рівноправними суб'єктами навчально-виховного процесу.

Гуманізація освіти покликана формувати творчу індивідуальність людини, спроможної самореалізуватися в сучасних умовах, що вміє подолати труднощі в різних життєвих ситуаціях. Тут доречно звернути увагу на виховання діяльній компетенції учнів (компетенцію можна розглядати як можливість встановлення зв'язку між знанням і ситуацією [17, 79.]).

Сприйняття учня як суб'єкта навчання вимагає діяльній спрямування гуманізованої освіти, що нерозривно пов'язано з особистісним.

Можемо зробити висновок, що *діяльній спрямування є невід'ємною компонентою на шляху створення особистості, адаптованої до вимог сучасного суспільства.*

Ще одним обов'язковим аспектом гуманізації є *національний характер освіти.*

На нашу думку, проголошений процес гуманізації освіти в Україні саме зараз створює всі передумови для вирішення національного питання.

Ще в 1917 р. С. Русова писала: “Рідна національна школа – це є перша політична і соціально-педагогічна вимога кожного народу... Тільки рідна школа може виховати громадянську свідомість, почуття своєї людської гідності” [15, 293–297.]. Школа повинна наділити учня багажем знань про мораль, духовні цінності, традиції, мову, історію свого народу, а також місце, яке займає його народ у світовій спільноті. Вищезазначені чинники є складовими змісту національної освіти.

Наголошуючи на національній формі гуманізованої освіти, ми повинні виховувати в учнів розуміння про взаємозбагачення культур різних народів від спілкування між собою, про цінність внеску кожного народу в загальносвітову культуру. Як *національний*, так й *інтернаціональний* аспекти мають подаватися як єдина складова змісту гуманізованої освіти.

Повертаючись до загальноукраїнських проблем, можна зазначити те, що однією з хиб державотворення України є поки що відсутність національної ідеї. С. Гончаренко та Ю. Мальований висловлюють думку, що “цілісна, несуперечлива, гармонійна і повна модель гуманізованої освіти могла б стати національною ідеєю країни” [5, 8.]. Об'єднавши народ навколо *такої національної ідеї*, реформуючи освіту на нових, гуманних засадах, ми зможемо виховати високоінтелектуальне та високодуховне покоління, що надасть можливість Україні посісти гідне місце у світовій спільноті.

Ми вважаємо, що *освіта – національна за характером, гуманізований зміст, методи якої відповідають національній ментальності, ґрунтуються на культурних, духовних надбаннях народу, є невичерпним джерелом виховання національної самосвідомості молоді людини.*

До принципів гуманізації освіти, виділених С. Гончаренком та Ю. Мальованим, на нашу думку, доречним буде додати визначений Г. Баллом *принцип діалогу*, бо “парадигму діалогу можна вважати невід'ємною рисою, атрибутом сучасного гуманізму” [3, 5.], сучасного освітнього процесу.

Орієнтація на парадигму діалогу є істотною для гуманізації освіти і виховання (Г. Балл, В. Біблер, О. Киричук, І. Котова, А. Маслоу, О. Мень, І. Підмазін, К. Роджерс, О. Савченко, В. Семиченко, С. Смирнов, Р. Шамелашвілі, Є. Шиянов).

Внесення в педагогічний процес цієї парадигми передбачає перетворення позиції педагога і позиції учня в особистісно-рівноправні, у позиції людей, що співпрацюють, відмові педагога від авторитарності під час навчання, повазі до незалежної думки учня, прийнятті партнера таким, яким він є, взаємоповазі та повазі до себе, толерантності. Згідно з нею змінюються функції учасників педагогічного процесу, коли завданнями педагога стає вміння вмотивувати саморозвиток учня, надати йому своєчасну допомогу, активізувати його розумові здібності. У цьому аспекті важливими є організація різних рівнів співробітництва, особистісного контакту учня з учителем на уроці, вміння педагога відчувати внутрішній стан школярів.

Втілення діалогічного підходу сприятиме реалізації проблеми гуманізації навчально-виховного процесу.

Реалізація особистісно-зорієнтованої освітньої парадигми вимагає зміни таких ключових взаємопов'язаних дидактичних засад, як *мета, зміст та методи*. Розглянемо ці елементи з точки зору сучасного освітнього процесу.

Зараз *мета гуманізації* вбачається в необхідності “розвинути людину, її особисті якості, адже розвиток людини визначає розвиток суспільства” [16, 59.]. Л. Мун визначає, що “*головною ціллю* навчально-виховної роботи школи проголошується особистість дитини, розвиток усєї цілісної сукупності її духовної культури” [11, 264.]. Наведені твердження доповнює І. Зязюн, вказуючи, що “найважливішою *метою гуманізації освіти* є засвоєння підростаючим поколінням єдиних для всіх членів суспільства цінностей” [6, 17.].

На наш погляд, *головною метою гуманізованої освіти* є формування творчої неповторної особистості, здатної до самонавчання, самореалізації, до вільного вибору (у навчанні, у житті); також формування широкого світогляду, сприйняття учнем загальної наукової картини світу і свого місця в ньому, особистої приналежності до світової спільноти. Одним із головних завдань гуманізованого освітнього процесу є надання кожному учневі рівних можливостей для отримання сучасної освіти, залучення всіх дітей до навчально-виховного процесу незалежно від їхньої успішності, розумового та фізичного розвитку, а також матеріального стану родини.

Мета освіти зумовлює зміст та інші складові процесу її гуманізації. Отже, перейдемо до розгляду такого важливого чинника вищезазначеного процесу, як *зміст освіти*.

Зміна *змісту сучасної освіти* повинна йти в напрямку перегляду навчальних планів (ліквідації переваги технократичних предметів над предметами гуманітарного плану), програм, підручників, дидактичних матеріалів, наочності тощо і реалізовуватися в живому процесі навчання, що забезпечить найкраще співвідношення морального, розумового, естетичного, фізичного, трудового виховання.

У психолого-педагогічному аспекті таке наповнення змісту гуманізованої освіти, на думку Г. Балла, [1, 21.], передбачає:

- 1) “створення сприятливих психофізіологічних і соціально-психологічних умов для становлення особистості, стимулювання її руху до самоактуалізації та особистісної свободи;
- 2) “розкриття можливостей наповнення свободи індивідуума повноцінним змістом через прилучення до досягнень цивілізації і включення в діалогічні процеси творення культури”.

У цьому контексті, на наш погляд, також цікавою є думка Л. Мун про те, що **гуманізація змісту освіти** – це єдиний, складний, багатоплановий **процес, який висуває такі завдання**: а) деідеологізацію; б) екологізацію навчальних дисциплін; в) естетизацію (емоціоналізацію) навчальних предметів; г) відмову від одноманітності, шаблону, зрівнялівки в процесі навчання; д) диференціацію навчальних планів. [11, 265.].

Отже, **зміст сучасної гуманізованої освіти** передбачає розвиток діяльнісних та психічних механізмів, через які саме і реалізуються набуті знання, вміння та навички. На перший план виходить поняття компетенцій, політичних, соціальних, наукових, інформаційних, що дають молодій людині змогу адаптуватися в будь-якій життєвій ситуації. Зміст сучасної освіти втілює в собі і механізми виховання гармонійної людини, що володіє знаннями про навколишній світ, про історію і культуру рідного народу, яка не стоїть осторонь від світових проблем і сприймає їх як особисті. Не можна забувати про духовність, виховання якої є однією з важливих складових змісту гуманізації навчально-виховного процесу. Зміст освіти має поповнюватися актуальними необхідними дисциплінами, що відповідають запитам часу і створюють умови для формування гармонійної людини в сучасному культурному полі.

Для реалізації вищезазначеного змісту сучасної гуманізованої освіти потрібна певна сукупність педагогічних **технологій, методів, засобів**. Гуманізація освіти має забезпечити ефективний розвиток особистості за рахунок створення нових методів навчання і виховання, що оптимізують відношення особистості і соціуму. Зміна **методів** повинна ґрунтуватися на гуманно-особистісному підході, головними позиціями якого є: 1) особистість дитини – унікальне явище; 2) розвиток особистості – ціль виховної системи школи; 3) особистість – не об'єкт, а суб'єкт виховання.

Гармонійну особистість із творчим, системним мисленням можна виховати тільки на основі цілісного педагогічного процесу, у якому узгоджені методи навчання і методи виховання. М. Красовицький висловлює думку, що „одним із основних напрямів перебудови школи є гуманізація навчально-виховного процесу: від методики навчання до принципів організації дитячого колективу. *Виховання гуманізму виступає як важлива мета школи, але він і є засобом виховання, і умовою, без якої неможливе досягнення такої мети.* Це найгостріше і актуальніше завдання всієї світової школи” [8, 11.].

Сучасна освітня парадигма спрямована на пошук методичних заходів щодо вдосконалення змісту гуманізованого навчально-виховного процесу, основою якого є сприйняття особистості учня як мети, а ні в якому разі не як засобу. Встановлення зв'язків співробітництва в системі “учитель-учень” – головна мета, що стоїть перед педагогом в умовах гуманізації. Новий погляд на особистість дитини зумовлює формування “гуманно-особистісного підходу” в сучасній педагогічній методиці.

Узагальнення досвіду впровадження нових методів та засобів у навчально-виховний процес, що орієнтуються на індивідуалізацію та диференціацію навчання, активізацію пізнавальної активності та підвищення позитивної мотивації школярів, спрямованість на формування творчого ставлення до навчання, дає поштовх для створення нових прогресивних педагогічних технологій.

Зміна таких важливих структурних компонентів педагогічного процесу, як цілі, зміст, методи, їх спрямованість на особистість дитини, на ліквідацію авторитарності школи і є **гуманізацією** школи. Таким чином, гуманізація освіти стає основним і повсякденним завданням освітян.

Аналіз сучасних педагогічних досліджень гуманізації освіти дає можливість зробити висновок про необхідність продовження поглибленого вивчення шляхів гуманізації

навчально-виховного процесу, творчого пошуку нових педагогічних технологій, методів, засобів, форм, які б забезпечили виховання вільної, гармонійної, високоморальної гуманної особистості, здатної до активної суспільної праці і постійного підвищення свого інтелектуального рівня.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балл Г.О. Гуманізація освіти в контексті сучасності: психолого-педагогічні орієнтири // Освіта і управління. – 1999. – Т. 3. – № 3. – С. 21–34.
2. Балл Г.О. Психолого-педагогічні засади гуманізації освіти // Освіта і управління. – 1997. – Т. 1. – № 2. – С. 21–36.
3. Балл Г.О. Сучасний гуманізм і освіта // Психолог: Шкільний світ. – 2002. – № 40 (40). – С. 3–5.
4. Білоусова В.О. Теорія і методика гуманізації відносин старшокласників у позаурочній діяльності загальноосвітньої школи: Монографія. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 7.
5. Гончаренко С.І., Мальований Ю.І. Гуманізація і гуманітаризація освіти // Шлях освіти. – 2001. – № 3. – С. 2–8.
6. Зязюн І.А. Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи: Монографія / За ред. І.А. Зязюна. – К., 2000. – С. 17.
7. Зязюн І.А. Освітні технології у вимірах педагогічної рефлексії // Світло. – 1996. – № 1. – С. 4–9.
8. Красовицький М.Ю. Людина – мета, а не засіб. Гуманізація життя школи // Рідна школа. – 1991. – № 11. – С. 10–13.
9. Лозова В.І. Цілісний підхід до формування пізнавальної активності школярів / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Харків: "ОВС", 2000. – 164 с.
10. Моляко В.А. Психологія рішення школьниками творческих задач. – К., 1983.
11. Мун Л.М. Информационные технологии и гуманитарная культура: преподавание в общеобразовательной школе учебных дисциплин с использованием достижений современных информационных технологий // Мир психологии. 2002. – № 1 (29). – С. 262–272.
12. Педагогика: педагогические теории, системы, технологии: Учеб. для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений / С.А. Смирнов, И.Б. Котова, Е.Н. Шиянов и др.; Под ред. С.А. Смирнова. – 4-е изд., испр. – М.: Издательский центр „Академия”, 2000. – С. 35– 38.
13. Пікельна В. „Люби свого ближнього”. Філософські, історичні та педагогічні роздуми про гуманізацію освіти // Рідна школа. – 1998. – № 2. – С. 26–28.
14. Подмазин С.И. Личностно-ориентированное образование: Социально-философское исследование. – Запорожье: Просвіта, 2000.– 250 с.
15. Русова С. Націоналізація школи /Русова С. Вибрані педагогічні твори. – К.: Освіта, 1996. – С. 295. – 304 с.
16. Токмань Г. Сучасні навчальні технології та методи викладання літератури. Інноваційні технології: модульно-розвивальна система навчання // Дивослово. 2002. – № 10. – С. 59–62.
17. Шишов С.Е., Кальней В.А. Мониторинг качества образования в школе. – М.: Педагогическое общество России, – 1999. – 354 с.